

Adamikné Jászó Anna

Forradalmi és csataképek. Jókai novelláskötete a szabadságharc után

A novellák a szabadságharc leverése után, 1850 júliusában jelentek meg Sajó álnéven, de mindenki tudta, ki rejtőzik az álnév mögött. Nagy népszerűséget hoztak Jókainak, mivel vigaszt nyújtottak a szomorú országnak, és nemcsak vigaszt, hanem erkölcsi útmutatást is adtak. A tanulmány bemutatja a novellákat, ezek előterében olyan emberi sorsokat rajzol az író, amelyekkel azonosulni lehetett. A történelmi események a háttérben húzódnak meg, valóság-hű ábrázolással. A novellák szerkezete sokféle, későbbi, modern struktúrákat előlegez meg. Stílusuk is sokszínű – mindig a tartalomnak megfelelően. A megrázó érzelmeket fennkölt stílus jellemzi, elsősorban alakzatokkal ékesítve, gyakran ritmikus prózában. Ez a fennkölt stílus indokolt, sokszor az enthümémára épülő érvelés része. Az iskolai magyartanításban nem szoktunk figyelmet fordítani Jókai novelláira. A *Csataképeket* be lehetne mutatni a tanulóknak, mind történelem-, mind irodalomórákon, nemcsak ismeretközlés, hanem stilisztikai elemzés céljából is. Különösen alkalmas erre *A fehér angyal* és *A kis szürke ember*, már csak azért is, mert rövidek, felolvashatók, izgalmas beszélgetéseket ösztönözhetnek, és a Jókai által tisztelt Görgeyről és Bemről szólnak.

Bevezetés

Nemrégiben a televízióban azt jegyezte meg egy közismert újságíró-szerkesztő, hogy a mai világban eltűntek, kipszultak a fennkölt érzelmek. Igaza lehet, hiszen tanúi voltunk a 20. századi elidegenítésnek, távolságtartásnak, dekonstrukciónak és mindenféle spekulatív irányzatnak. Jókai művészetéről ebből a kívülről szemlélő perspektívából írtak le negatív véleményeket, és ezek beszüremlettek az iskolába is. A 19. században nem ilyenek voltak az emberek: tudtak lelkesedni, örvendezni és zokogni, nem szégyellték fennkölt érzelmeiket. Valahogy Jókait is ilyen hozzáállással kellene olvasni – beleéléssel.

Egyébként változhatott a világ: csak a televízióban látható fantasztikus filmeket említem, tele vannak romantikával, akár a múltban, akár a jövőben játszódnak. Talán színesebb lett a világ, és visszatért a változatos érzelmvilág, visszatértek a fennkölt érzelmek. Talán a mai nemzedékek már beleélik magukat dédapáik lelkületébe, talán ismét érdekesekek lehetnek az akkori művek, például Jókai novellái. Amúgy is regényei vannak a figyelem középpontjában, ideje felfedezni a novelláit. A szabadságharc előtt írt ugyan egy regényt, de a novellái alapozták meg ismertségét, a szabadságharc után is novellákkal jelentkezett, és a szabadságharcot felidéző novellái teremtették meg óriási népszerűségét.

A szabadságharc bukása után Jókai egy ideig a Bükk hegység egyik kis falujában, Tardonán rejtőzködött, majd felesége, Laborfalvi Róza menlevelet szerzett férjének, így 1850 elején felköltözhetett Pestre. Pontosabban szólva: a menlevelet Szigligeti Ede testvére, Szathmáry százados szerezte be (Zsigmond 1924: 36). Ez a menekítés azonban másképp történhetett. Hermann Róbert kutatásaira hivatkozva Szajbély Mihály azt írja, hogy a menlevél történetét Jókai találta ki. Az igazság az, hogy a tardonai református lelkész által kiadott, Kovács János névre szóló útlevelemmel utazott fel Pestre (Szajbély 2010: 92). A menlevelet senki nem látta, az útlevelem azonban ma is látható a Széchényi Könyvtárban.

Már 1850 júliusában Sajó álnéven megjelent egy kötetnyi novellája, a *Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből*. Felvetődhet a kérdés: miért képek, miért nem a csaták története? Azért, mert az emlékezés ilyen: ha visszagondolunk az életünkre, képek, egyes mozzanatok merülnek fel tudatunk mélyéből, nem az események egymásutánja. Ez történik ebben a novellafüzérben is: valóban felvillanó képek jelennek meg a közelmúlt zivataros hónapjaiból. („A felvert porfellegből csak néha tűnik ki egy-egy csatai kép” – írja *A két menyasszony*-ban.) A képekhez pedig egyéni sorsok, „emberi sorsok” kapcsolódnak. Ha modern kifejezéssel kívánnánk élni, azt állapíthatnánk meg, hogy Jókai „oral history”-t írt, ezért ezek a novellák ma is elevenen hatnak.

Az olvasók – Arany is, Tompa is – már az első novella elolvasása után felismerték, hogy ki rejtőzködik a Sajó álnév mögött. Jókai novellái vigasztalást nyújtottak ezekben a szomorú időkben, és hihetetlen nagy népszerűséget hoztak írójuknak. (A novellák idegen nyelveken is megjelentek. Csak két novella fordításait idézem; *A két menyasszony*: német 3, angol 3, olasz 2, cseh, ukrán, kínai; *Egy bál*: német 4, angol 3, finn, horvát, cseh, orosz 2, francia 2, lengyel 2, kínai 3, burmai. A novellák fordításai is megalapozhatták világhírnevét.)

Szinnyei Ferenc jól foglalja össze Jókai jelentőségét: „A Pesti Napló 1855-ben (ápr. 14.) azt írta róla, hogy munkái közkelettségének főokát »az igéző, szellemdús előadásban, másikat azon hazafias irányzatban keressük, mely folytonosan és következetesen a nemzeti önérzet, a nemzeti szellem élesztése, szilárdítása, lelkesítése körül munkálkodik.« Gregussnak ezt a megállapítását majdnem minden későbbi méltatója elfogadta és még nagyobb nyomatékkal hangoztatta. Beöthy szerint: »Az elnyomatás szomorú korában teljesítette Jókai életének legnagyobb nemzeti feladatát: az irgalmatlanul nyomott magyar szellemi élet elevenségét s a bomlással fenyegető erkölcsi és az üldözöbe vett nemzeti eszményeket senki fáradhatatlanabban és nagyobb sikerrel nem szolgálta, mint az ő bűvös képzelete, hódító érzése és lankadatlan munkaereje.« Ez valóban igaz. Jókai mélyes magyar érzése és lelkes hazafisága lépten-nyomon megnyilatkozik munkáiban, amint erre az eddigi tárgyalás során többször rámutattunk. Sokféle eszköze volt a nemzeti önérzet emelésére, a csüggedők bátorítására, a szomorúak vigasztalására és felvidítésére, a nemzet jobb jövőjébe vetett megingathatatlan remény folytonos élesztésére. Hol a nemzeti „régidicsőség” képeit rajzolta, hol a közelmúltra árasztotta képzeletének varázsfényét vagy humorának felvidítő derűjét, hol nemes, nagy és követendő példákat állított kortársai elé, hol a magyar föld szépségeit, a magyar élet érdekes eseményeit, eredeti alakjait sorakoztatta föl előttük, hol külföldi történetekbe, vagy csak egy-egy futó célzásba rejtette hazafias érzéseit és irányzatos gondolatait. | De nemcsak mint nemzetébresztőnek hatása volt rendkívüli, hanem mint nemzetnevelő is. Hazafiságán, igazi magyar érzésén kívül Istenbe vetett hitét, minden nemes eszméért való lelkesedését, jóságos emberszeretetét, tiszta erkölcsi érzékét is iparkodott olvasóinak lelkébe beleoltani. Ez a jótékony erkölcsi hatás nemcsak korára korlátozódik, hanem mindaddig munkálni fog a romlatlan magyar szívekben, amíg csak könyveit olvasni fogják” (Szinnyei 1939: 411–412).

Néhány vélemény a szakirodalomból

A szakirodalom Jókai regényeivel foglalkozik elsősorban, pedig több száz novellát publikált. A *Csataképekről* azonban minden méltatója ír, hiszen ezek a novellák teremtették meg népszerűségét. A kritikai kiadás (Györffy 1989) ismerteti a szakirodalmat, ezért csak néhány gondolatot emelek ki.

Méltatói hangsúlyozzák a hősi eposzi és a borongós ossziáni hangulatot, a mítoszteremtést, a költői stílust, a ritmikus prózát. Ezek a jellemzők mindegyik tanulmányban szerepelnek. Jókai novelláit Vörösmarty és Arany költészetével állítják párhuzamba, főleg Vörösmarty eposzaira emlékeztetnek: „Jókai éppoly született tehetség a szabadságharc utáni hazafias, ábrándos múlt-kultusz tolmácsolása terén, mint volt a század harmadik évtizedében Vörösmarty. | [...] A „tehetetlen kor” sötétje volt szükséges ahhoz mindkettőjükénél, hogy a fantázia bűvös vetített képei egész fényességükben

érvényesüljenek” (Zsigmond 1924: 105). Arany és Jókai múltidéző művei között is párhuzamot vonnak. Arany rekonstruálni próbálja a múltat, a hun–magyar mondakört, Jókai ezzel szemben mítoszt teremt, alkot. Szajbély úgy fogalmaz, hogy Arany rekonstruál, Jókai konstruál, azaz teremt (Szajbély 2010: 102). Két jellemzőjét feltétlenül kell hangsúlyozni: a gyászmunkát és prózájának zeneiségét.

Zsigmond Ferenc a gyászoló nemzet vigasztalását emeli ki, gyászbeszédhez hasonlítja ezeket a novellákat: „Egy-egy *laudatio funebris* a *Csataképek*nek csaknem mindenik darabja; a lezajlott nagy küzdelem egyik-másik megtörtént mozzanatát elevenítik fel (a szolnoki csata, a Bárdy család tragédiája, Komárom pusztulása, a háromszéki székelyek, a vörössipkások, Bem tábornok érdemei. Egy-egy Görgei- és Perczel-epizód), de kiszínezzve azokat a lírai képzelet ragyogásával, a dicsőség és gyász megkapó vegyítésével” (1924: 98). A novellák lírai-epikai stílusa a „fájdalmas kegyelethez”, a költészet „egyik legtermékenyebb lélektani forrásához” illik. Zsigmond Ferenc gondolatai folytatódnak a mai szakirodalomban.

A *Csataképek* novelláiról Bényei Péter tett közzé sokoldalú és izgalmas, alapvetően pszichológiai háttérű elemzést (Bényei 2011). Elemzi a gyászmunkát; az álommunkához kapcsolja a képiséget. A műfaji modellek kapcsán elemzi a zsoltárok, a ballada, a legenda hatását, végül elemzi a publicisztika és az anekdota hatását is. Megjegyzi, hogy a műfaji sokféleség nemcsak a novellákban, hanem egyetlen novellán belül is érvényesül. Felhívja a figyelmet a lirizált prózanyelvre és a prózaritmus lüktetésére, a visszatérő formulákra, ilyen az „előre!” felszólítás. Retorikai technikákat említ (sűrítés, eltolás, képiesítés, narrativizálás), de ezek mibenlétét nem fejti ki, végül is nem ad retorikai-stilisztikai elemzést.

Stílusáról szólva, mindegyik méltatója kiemeli líraiságát, ritmikus prózáját, a legszebben és a leghosszabban Sötér István (1941). Elemzi mondatszerkesztését, szóteremtését, névadását. Elemzéséhez nehéz hozzátenni, de nem lehetetlen. Prózájának ritmusát mindig emlegetik, de okát (technikáját) nemigen világítják meg. Sötér sokat emlegeti Jókai retorikai műveltségét, de a retorikán kifejezetten a patetikus szónokiasságot érti, pedig a retorika az illőség elve alapján sokkal szélesebb és változatosabb spektrumon mozog.

A legújabb összefoglalásban, *A magyar irodalom története*i című munka 2007-es II. kötetében nem regényeiről, hanem novelláiról van szó, Fábri Anna a *Forradalmi és csataképekről*, valamint az *Egy bujdosó naplójáról* ír, egyúttal kapcsolatot állapít meg a szabadságharcos novellák és a későbbi regények között. Hangsúlyozza a novellák gyógyító és öngyógyító célját. Hosszasan elemzi Jókai politikai ingadozását, és ennek alapján ír a csataképek bonyolultságáról, értelmezési nehézségeiről. Egyaránt jellemzi a novellákat az anekdotikus és az emelkedett mitizáló hangnem, olykor egyetlen novellán belül többféle stílus váltakozik, többszólamúság jelentkezik. Az egyes szám első személyű megnyilvánulásokkal „meglepetésszerűen modern”. Színpadiasság, ünnepi retorika, a „kultuszpap szerepe”, egyúttal „szatírába hajló ironia” jellemzi, és mindez lehetővé teszi műveinek sokféle értelmezését (Fábri 2007). A fejezet címe ezért: *Az értelmezés változatai és nehézségei*. (Ebben a legújabb irodalomtörténeti összefoglalásban – amely a Sötér-féle 1965-ös *A magyar irodalom története*nek folytatása akar lenni – ez az egyetlen fejezet szól Jókai munkásságáról.)

Időközben ráterelődött a figyelem Jókai novellaművészetére. Szilágyi Márton azt hangsúlyozza, hogy fel kell támi a novellák sajátosságait, és nem a regények előkészítéseként kell tekinteni a novellákra (2015: 38). 2016-ban egy konferenciát rendeztek Balatonfüreden, amelynek anyaga később kötetben is megjelent (Hansági–Hermann 2018). A tanulmányok szerzői a közoktatás figyelmét is fel kívánják hívni a novellákra, hiszen könnyebben olvashatók lehetnek a mai diákok számára. Sokkal fontosabb azonban, hogy rámutatnak a novellák korszerűségére, változatos stílusukra.

A Forradalmi és csataképek tartalma és kiadásai

A *Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből* Sajó álnéven jelent meg 1850. július közepén két kötetben. A novelláktól elválaszthatatlan az *Egy bujdosó naplója*, amely 1850 novemberében jelent meg, 1851-es dátummal, és 24 novellát tartalmaz. Egyetlen esztendő alatt többet publikált, mint a szabadságharcot megelőző négy évben. A szabadságharcról szóló novelláit Jókai négyszer publikálta, más címekkel, más sorrendben és más tartalommal. Az első, 1850-es kiadás 13 novellát tartalmazott. Az 1861-es kiadás címe *Csataképek a magyar szabadságharcból*, és a novellákon kívül részleteket tartalmaz az *Egy bujdosó naplójából*. A cím megváltoztatása érthető, hiszen Jókai a forradalom eseményeiről itt nem ír. Az 1870-es kiadás hat novellával bővült; ilyen az 1899-es kiadás is, ebben szerepel először *A gyémántos miniszter*, mégpedig nyitódarabként (Török Lajos ismerteti a kiadásokat, 2018). A novellás kötetnek létezik egy ifjúsági kiadása is (1956). Fábri Anna tanulmánya az első kiadásra épül (Fábri 2007), a kritikai kiadás az utolsóra (Györffy Miklós 1989, itt a jegyzetekben olvashatunk a novellák háttéréről).

A nevezetes csaták és hősök

Szinnyei Ferenc *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban* című könyve első kötetében bemutatja a korszak íróinak novelláit a szabadságharcról (1939: 256), négy csoportot állapít meg: vannak olyan művek, amelyek kifejezetten a szabadságharcról szólnak; vannak, amelyeknek háttérüket képezik a szabadságharc eseményei; vannak olyanok, amelyekben csak célzások vannak a szabadságharcra, és olyanok is akadnak, amelyek ellenkeznek a szabadságharc eszméivel. Jókai csataképei a második csoportba tartoznak: háttérükben szerepelnek a konkrét események, a novellák címe nem igazít el bennünket.

A novellák háttérében tehát több nevezetes csata leírása olvasható; és szerepelnek a híres tábornokok: Bem, Damjanich, Dembinszky, Görgei, Guyon, Klapka, Perczel Mór, Vécsey; továbbá a fiatal Vasvári Pál, az ágyúöntő Gábor Áron. Jókai két tábornokért rajongott: Bemért és Görgeiért; őket tisztelte leginkább. Szerepelnek a közkatona is, valamint az együttérző, a mindig segítő asszonyok. Kielezett helyzetek tanúi lehetünk: barátok, szeretők küzdenek az ellenkező oldalon; rácok és oláhok csapnak le védtelen magyar családokra, velük ellentétben a római-dák ősökben hívő román decurio próbál meg igazságos lenni, magyarokat menteni. Bonyolult volt ez a világ, és nemcsak hősokeket produkált, hanem jellemtelen csalókat is.

Tekintsük át a novellákat a történelmi események szempontjából. A tanulmány feltünteti az adott novella címét és a háttérben megrajzolt történelmi esemény lényegét. A kritikai kiadás részletes ismertetést közöl, történelmi tanulmányok, hírlapi cikkek, visszaemlékezések alapján, és hangsúlyozza, hogy Jókai novellái megfelelnek a történelmi hűségnek. A korabeli olvasók nyilván ismerték ezeket az eseményeket, és megértették az összefüggéseket. A mai olvasóktól azonban távol áll mindez, ezért egy rövid áttekintést feltétlenül szükséges adni.

A gyémántos miniszter

Idézet a kritikai kiadásból: „A »gyémántos minisztert« a kortársak csaknem mindnyájan, az újságolvasók kivétel nélkül ismerték. Madarász László ügyvéd (Gulács, 1811. szeptember 13. [?] – Goodhopen [USA, Iowa állam], 1909. szeptember 6.) a forradalmi és szabadságharcos idők országgyűlési képviselője, az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja. Amikor Jókainak ez az írása megjelent, valószínűleg éppen az angol szigetország területén tartózkodhatott, továbbutazóban Észak-Amerika felé.” Az Országos Honvédelmi Bizottmány 1848. szeptember 16-án alakult meg, október 7-től az ország teljhatalmú vezető testülete lett. A leválasztott rendőri, majd később a postai ügyeket Madarász László vállalta, így ragadt

rá a „rendőrminiszter” elnevezés. Gyanakvó természetű volt, nem kedvelték. A novellában Laci néven ironikusan emlegetett apró termetű ember Madarász László. – Zichy Ödön (tkp. Jenő) gróftól Görgei hazaérkezése után tetten érte, és 1848. szeptember 30-án felakasztatta. A gróf kincseit – kilenc ládát – zárolták, lepecsételték, majd a rendőrség, tehát Madarász felügyelete alá helyezték. Debrecenbe szállításuk után Madarász hivatalába kerültek. Madarászt megvádolták a gyémántok elsikkasztásával (kilenc nagy gyémántgomból volt szó, amelyeknek mindegyike tízezer forintot ért), és 1849 áprilisában lemondatták. Soha nem tisztázták a vádak alól. – Május 16-án (április 12-én, ezt írja Jókai) történt az abrudbányai vérengzés (Abrudbánya az Erdélyi-érchegységben van). Hatvani Imre (Hetveni néven szerepel a novellában) felelőtlenül a fegyvertelen oláhok közé lövetett, mire elszabadult a pokol: a hegyekből lezúduló mócok legyilkolták Hatvani katonáit, a város lakosságát, itt vesztette életét 23 éves korában Vasvári Pál.

A két menyasszony

A szolnoki pályaudvar kaotikus állapota 1849 elején, ekkor menekül a kormány Debrecenbe. A szolnoki csata 1849. március 5-én reggel nyolckor kezdődött, Damjanich vezényletével. A hadmozdulatokat Jókai híven írja le. Sokan szerepelnek a csatában: Dembinszky, Görgei, Klapka, Perczel, Vécsey.

Egy bál

A branyiszközi szoros megostromlása 1849. február 5-én egyike volt a legremekebb hadműveleteknek, Guyon Richárd vezényletével. (A Branyiszközi-hágó Budamértől északra van, Budamér pedig Kassától északra.) Ez volt a téli hadjárat kezdete, amely azután a dicsőséges tavaszi hadjáratban folytatódott. A bálkat szervező katonatiszt valós személy, Schultz őrnagy (1804–1885).

Az ércleány

Az események a kritikai kiadás szerint: „1. a román felkelés Erdélyben, 2. Gábor Áron ágyúgyártói munkája, 3. lőpor-előállítás különböző helyszíneken, 4. a feltaláló győztes csatái és halála.” Az ágyú neve eredetileg Jancsi volt, Jókai adta neki Gábor Áron elhalt leányának, Lórának a nevét. Az első, hídvégi csata 1848. november 29-én történt, a csatát az öreg ágyú bevetése döntötte el. Később Bem segítségére 75 ágyút öntött. (Az 1898-ban kiadott album fedelén középen egy ágyú látható, rajta egy lobogó hajú leány biztatja a katonákat: minden bizonnyal – a novella alapján – az aranyhajú Lóra; az albumban láthatók az ágyúöntő székelemek képei.)

Az elesett neje

A budaméri ütközet 1848. december 11-én zajlott, Schlik és Pulszky csapatai között, és a magyarok súlyos vereségével végződött. A selmeczi csata is balszerencsés volt, január 21–22-én. Görgei csapata, mintegy 18 000 ember, harapófogóba került, és egy elhagyott tárnán keresztül tört ki, Szélakna felé (Szélakna Besztercebányától délre van). Görgei csákóját valóban átlőtték. Görgei fejsérülése a második komáromi (ácsi) csatában történt 1849. július 2-án. Valóban tevékenykedtek kémnők, olykor kettős ügynökök is; ilyen volt Beck báróné, róla mintázta Jókai Herminét, az elesett honvéd nejét.

Székely asszony

Székelyföldön, Sepsiszentgyörgyben játszódik, akkoriban Háromszék, ma Kovászna megye székhelye. Tőle 44 km-re van Kézdivásárhely, itt öntötte ágyúit Gábor Áron, itt volt a szabadságharc fegyver- és lőporraktára. Az 1849-es június–júliusi véres csatákról van szó, az orosz–osztrák haderő ellen. A cserkesz vezérről azt kell tudni, hogy a cserkesz kaukázusi nép, és a Kaukázust az orosz birodalom a 19. század első felében hódította meg (a cserkeszek oroszok elleni harcáról szól Jókainak a *Samil fia* című novellája). – Gábor Áron 1849. július 2-án reggel halt hősi halált az Uzon melletti csatában, a kökösí utkőzetben. Ennek a csatának a zaját hallják a székely asszonyok. Ezután Gál ezredes feladja Sepsiszentgyörgyöt, a július 25-ei visszavonulással fejeződnek be a környék hadműveletei. Ezután következik be a vereség Fejéregyházánál 1849. július 31-én (segessvári utkőzet), és Bem Temesvár felé vonul. Judit alakját feleségéről, Laborfalvi Rózáról mintázta (eredeti neve Benke Judit volt).

Szenttamási György

A novella egyik történelmi magja a szerb felkelés, amely a délvidéki Szenttamáshoz kapcsolódott, 1848 májusának végén hirdették ki a szerbek a felkelést. Több csata is volt 1848 nyarán (július 14., augusztus 19., szeptember 21., a magyarok nem tudták elfoglalni a falut, a rácok mindháromszor visszaverték őket), végül a tavaszi hadjárat során az 1849. április 3-i csatában szabadították fel Perczel Mór csapatai a délvidéket. A szerbek kegyetlenkedéseit mások is megörökítették (Szinyei 1939: 256 kk.). – A másik történelmi mag a szegedi csata, 1849. február 2-án zajlott le, ekkor a nemzetőrség visszaverte a szerbek támadását. – A harmadik valós esemény a Rózsa Sándor-epizód. Jókai elkísérte Kossuthot alföldi toborzó útjára. Ekkor jelentkezett Rózsa Sándor egyik embere, felajánlották csatlakozásukat amnesztia fejében. Jókai vitte el nekik a „kegylevelet”. – A negyedik esemény a Lenkey-ügy, vagyis a külföldön állomásozó katonák hazatérése. „Lenkey százada” Galíciából tért haza 1848. május 30-án (az idézőjel Petőfi versére utal). Petőfi versének hatására hagyta abba a hadügyminisztérium a vizsgálatot. Jókai ezt a novellát spanyol–kreol környezetbe helyezve is megírta a cenzúra miatt, *A vérontás anyyala* címen.

A Bárdy család

A kritikai kiadás részletesen ismerteti az eseményeket és a korabeli újságcikket. „A Kárpátokon belül élő románság 1848 márciusában azonnal fellép Magyarországnak Erdéllyel való uniója ellen [...] A felkelés veszélye mind tömegesebbé válásával egyre fenyegetőbb.” Októberben irtóhadjáratot kezdenek a hegyek lábánál fekvő városok magyar lakossága ellen. „Csak a székelyek egy része áll ellen. Gyökeres fordulatot Bem megjelenése hoz az év vége felé.” Brád város Hunyad megyében, az Erdélyi-érchegység aranybányászatának központja. Innen a család eredeti neve: Brády, Jókai változtatta a magyaros Bárdyra. A család tizenhárom tagját valóban kegyetlenül legyilkolták, a novella minden részlete igaz. – Numa decurio (tizedes) megpróbálja megmenteni a családot, alakját Jókai minden bizonnyal Avram lankuról mintázta (magyarosan: Janku Ábrahám). Az 1898-as album ezt írja róla: „Janku a havasi mócoknak volt bálványozott vezére, akinek szavára a vad móc vakon hallgatott. Lázadó és ellenség volt ő is, de nemeslelkűségének is számtalan jelét adta. Sok száz magyar család neki köszönheti megmenekülését. Verekedett csapatainkkal, de a céltalan gyilkolást, ártatlanok leölését nem engedte” (1898: 164). Dáko-Románia megalakítása volt a célja, a dák és a római ősökben hitt, római módra öltözött: „Az óriás fején római sisak volt, bal kezében két lábnyi rövid széles pallost tartott.” (Numa az ősi Róma legendás királya volt, innen a név.)

Komárom

A komáromi tűzvész valóban megtörtént, 1848. szeptember 17-én délután kezdődött. Guyon Richárdot 1849. március 11-én nevezte ki Kossuth Komárom várparancsnokának. Komárom Jókai szülővárosa, sok művében ír róla.

A tarcali Kápolna

A novellában nem szerepelnek nevek. Az „osztrák tábornok” Schlik gróf, a „magyar tábornok” Mészáros Lázár, a győzelmet kivívó ezredes Klapka. Az ütközet 1849. január 31-én volt. A tarcali kápolna a „tokaji hegyen túl” van, Rákóczi emeltette annak emlékére, hogy Schlik nagyapja „a magyarok által keményen megveretett”.

A fehér angyal

Görgei 1849. július 2-án a második komáromi (ácsi) csatában maga vezette a lovasrohamot a komáromi sáncok visszafoglalásáért, és egy orosz gránátszilánk csaknem az agyvelejéig hatolt, eszméletét vesztette, és két napon át élet-halál között lebegett. Sebesüléséről hosszasan ír a kritikai kiadás (Győrfy 1989: 692). A fegyverletétel után a császár a karintiai Klagenfurtba internálta Görgeit. 1849. szeptember 11-én érkezett meg oda.

A kis szürke ember

„Bem karácsony első napján birtokba veszi Kolozsvárt (1848), kiverve Puchnert, január első napjaiban felszabadítja Észak-Erdélyt, letiporva Urban seregét, január 13-án pedig az övé Marosvásárhely is. A [...] csaták folytatódnak: piski győzelem (február 9.), Szeben bevétele (március 11.) sőt Brassóé (egy jó hét múlva).” – „A szebeni győzelem nyomán Nyáry Pál március 17-én indítványozta, hogy Bemnek – a szabályoktól eltérőleg – adják át a nagykeresztet. A kitüntetéssel együtt Mészáros az altábornagyi rangot is megküldi Bemnek.” Csányi főbiztos mellé Németh János alezredest küldték ki a megbízatással (az 1898-as album részletesen számol be a kitüntetésről, 211).

A dátumok a novella utalásaival: Január 24. szelindeki csata, visszavonulás Vízaknáig („elvették ágyúit”). Szász-Sebes a város, ahová megérkeztek. Február 6-án szólították fel a magyarokat megadásra. Bem 8-án visszavetette a császáriakat. Március 3., meggyesi csata (vizes pokrócokkal takarták le a lőporos szekereket). – A piski híd a Maroson, Hunyad megye dévai járásában; 1849. február 9-én véres csata folyt le itt, Bem visszaverte Puchner többszörös túlerőben lévő seregét. – Szebeni ütközet, január 21-én sikertelen, március 11-én sikeres.

Nomen et omen

Perczel Mór elvesztette a móri csatát 1848 decemberének legvégén (1848. december 30.). Percelnél (Bercel, Ceglédbercel, egy sváb emberrel találkozunk, aki németesen a *b-t p*-nek ejti) Dembinszky figyelmeztette a csapdára, és kerülő hadműveltet javasolt (Dembinszki Henrik). A cím jelentése: 'név és végzet' (nem nomen est omen 'névben a végzet', ahogy néha elírják, például Hermann 2004: 130).

A vörössipkás

A jarkováci éj, 1848. december 14–15. „[A] 48-as szabadságharcban a 3. (szegedi) és a 9. (kassai) zászlóalj neve, jellemző fejviseletéről. Zászlóaljparancsnokuk Damjanich János, illetve Vitális Ferenc volt. A két zászlóalj bátorsága közmondásos. Mikor a délvidéki bevetésre egyesítették őket, közös parancsnokuk Damjanich ezredes lett.” A szolnoki diadal is hozzájuk fűződik, és az akkor már tábornok Damjanich nevéhez. A szőnyi csatában is sikert arattak. 1848. december 14-én vonulnak be Damjanich csapatai Jarkovára. A szerb lakosok éjjel megtámadták a katonákat, sikertelenül, és másnap felgyújtották a várost. A vörössipkásokat nem lehetett legyőzni.

A szerencsétlen szélkakas

A kritikai kiadás törvényszéki jeleneteket idéz, ezek képezik a novella háttérét.

Szegény asszony áldozatja

Czakó Zsigmond sorsa van a háttérben. 1847. december 14-én öngyilkos lett a negatív, értetlen kritikák miatt: főbe lőtte magát Csengery Antal szerkesztői szobájában.

A Forradalmi és csataképek novelláinak retorikai elemzése

A retorikának sokféle meghatározása van: összetett tudomány, időnként más-más része került előtérbe. Nálunk a 19. század második felében „a prózai műfajok elmélete” meghatározás lett általánossá. Ez a meghatározás feljogosít bennünket arra, hogy ne csak szónoki beszédeket elemezzünk a retorika alapján, hanem irodalmi alkotásokat, így novellákat is. Erre tesz kísérletet az alábbi tanulmány, azt remélve, hogy eddig nem tárgyalt jellegzetességeket tár fel.

A retorikai szituáció és a novellák hatása

A retorikai szituáció – emlékeztetőül – háromtényezős: 1. adva van egy probléma, amelyet meg kell oldani, egy hiány, egy válsághelyzet, amelyet meg kell szüntetni, egy szükséglet (*exigence*); 2. adva van egy olyan hallgatóság (*audience*), amely érdekelt a probléma megoldásában; 3. és mindez kényszerítő erővel hat az íróra, érvelésére és stílusára, ezek a kényszerek (*constraints*) (a retorikai szituáció fogalmáról: Bitzer 1968).

Kétféle retorikai szituációról beszélhetünk: az egyik a szabadságharc utáni helyzet, a másik a novellákban rejlik. A szabadságharc utáni helyzetet a gyász, a szomorúság jellemzi, ebben próbál vigaszt nyújtani az író. Olvasói „veszik” üzenetét, valóban vigaszt nyújt a szenvedőknek. Ezek a körülmények meghatározzák a stílusát: alapvetően az érzelmekre hat, gyakran fennkölt stílus jellemzi, de olykor kritikus-ironikus.

A retorikai szituáció szinte mindegyik novellában kettős: az egyik a szabadságharc valamelyik összecsapása vagy csatája, a másik egy-egy magánéleti probléma. Jókai a magánéleti problémát helyezi előtérbe a novellák többségében, ezzel a mindennapi emberek sorsát írja le, és ezekben a leírásokban olvasói felismerhették saját sorsukat vagy szeretteik tragédiáját. Emberi sorsok vannak a középpontban, vagy kiszolgáltatva az összecsapásoknak, vagy résztvevői, irányítói, győztesei, esetleg vesztesei az eseményeknek. A fegyvert letévő fővezért is betegágyon, emberi szenvedések közepette mutatja be; a harcos lengyel tábornokot pedig egy közkatona emlékei alapján.

Nemcsak a császáriak elleni nagy csatákat írja le, hanem több novellája foglalkozik a szerb (rác) és a román (oláh) lázadásokkal, összecsapásokkal. Szenttamási György rettentő bosszút esküszik a szerbek ellen, mert Szenttamáson elcsábították a feleségét, meggyalázták a leányát. Fellázítja a szegedieket az ott lakó szerbek legyilkolására, rábeszéli a külföldön szolgáló katonákat a hazaszökésre (Lenkeyszázada), kegyelmet eszközöl ki Rózsa Sándor számára, gyilkolja a szerbeket, mígnem elesik Szenttamás ostrománál. *A vörössipkások* hőse Nestor, akit a szerbek Jarovácon (helyesen: Jarkovác) le akarnak gyilkolni katonáival együtt, de szerb kedvese, Anisia megmenti. *A Bárdy család* tizenhárom tagját valóban lemészárolták az oláhok. A történet középpontjában Numa, az oláh decurio áll, aki védeni akarja a magyarokat, és végül felrobbantja a lázadókat saját magával együtt. *Az ércleány* Gábor Áron régi ágyúja, amely leányának, az aranyhajú Lórának a síremléke, de azután csatába viszi, és ezzel menti meg a székelyeket az oláhoktól. Végül az ércleány elpusztul, és Áron apó elesik a csatában. *A Székely asszony* Sepsiszentgyörgyöt védelmezi, de már a bevonuló oroszok ellen. *A gyémántos miniszter* középponti tragikus fejezete a mócok (hegyi románok) abrudbányai vérengzéséről szól. Ezeket az összecsapásokat logikus ésszel nem lehet megmagyarázni: „Emberek, kik szeretet, barátság közt öszültek meg egy földél alatt, egy város határán belől, kiket vérség, rokonság, hála, kötelesség fűze egymáshoz, kik megszoktak együtt érezni bánatot, örömet, egyszerre, mint egy veszett lélek leheletétől megtébolyodva, elkezdtek egymásnak irtására esküdni össze, s véres gyűlölettel szítták tele lelküket azok iránt, kik nem vétettek ellenük soha” – írja a *Szenttamási György* bevezetésében.

Az emberi sorsok szomorúak. *A két menyasszony* tragikus szerelmi történet: az egyiknek a vőlegénye honvéd, a másiké az osztrák seregben szolgáló tiszt. Az elbeszélés a december végi rettenetes hidegben történő menekülésről szól: napokig tart Szolnokra az emberáradat, megérkeznek a levert, szomorú hadak, felváltják őket az osztrák sereg vértesei. Ezután következik a március eleji szolnoki csata leírása. Végül mind a két vőlegény elpusztul, és a két menyasszony gyászban marad, özvegy édesanyjukkal együtt. *Az elesett neje* regényes szerelmi történet: Hermine férje elesik a csatában, és neje bosszút akar állni férje gyilkosán. Rátalál, de futni enged. *A fehér angyal* balladisztikus novella: a fővezér, Görgei lelkiállapotát festi le a világosi fegyverletétel után.

Néhány anekdotikus, kedves-humoros novella oldja a tragikus írások feszültségét. Bem apóról egy katonája emlékezik *A kis szürke ember* című novellában. Egy felvidéki cipszerkisasszony meséla vidám bálozó huszárokról (*Egy bál*): a bál kellős közepén elrohantak a csatába, majd visszatértek, de táncosa bocsánatot kért, hogy nem tudja felkérni, mert ellőtték a lábát. *A szerencsétlen szélkakas* egy bécsi szegkovács, aki mindig rosszkor, egy fázissal elkésve, dicséri a győztest, és mindig börtönbe zárják. Végül megfogadja, hogy soha nem szól semmit.

A novellák szerkezete

A novella általánosan elfogadott meghatározása: „rövid, a végpont felől szerkesztett prózai mű, amely a részletező mellékszempontok kizárásával egyenletes tömörséggel halad a csúcspont felé, s azt elérve meglepő fordulattal zárul” (Világirodalmi Lexikon 9/428, tegyük hozzá a fogalom értelmezéséhez: 'kis újdonság'). Ezen meghatározás alapján elmondható, hogy a novella szerkezete lineáris. Ugyanakkor több tanulmány is bizonyította, hogy a modern novellákat különféle szerkezeti megoldások jellemzik (Szávai 1981; Dobos 1995). Van lineáris szerkezetű novellája Jókainak, de megfigyelhető az elágazásos, azaz fraktálszerkezet is. A keretes szerkezet ritkább, inkább lírai indítást és lezárást lehet látni. Előfordul a párhuzamos, valamint a mozaikos szerkesztés, továbbá a leíró novella (ez utóbbi kettő Szávai János terminusa bizonyos modern novellákra). Ha ezek a szerkezeti megoldások a modern novellákra jellemzők, akkor kimondható, hogy Jókai modern novellákat írt.

Jókai több novelláját fejezetekre bontja, és a fejezeteket római számokkal látja el, olykor csillaggal, szaggatott vonallal különíti el az egységeket, olykor pedig címet is ad az egyes részeknek. Ezek is kompozíciós megoldások, bár ezeket regényszerűnek tartják, a kritikai kiadás több novelláját kisregénynek nevezi.

Lineáris, azaz egyenes vonalú a szerkezete *Az ércleány* című novellának. Az események egymást követik: Lóra haldoklik, Áron apó kétségbeesve ül ágya mellett. Elkezdődnek a harcok, és Áron apónak álmában megjelenik Lóra, és tetteire buzdítja. Elkészíti az első ágyút, hatalmas hangja van, megnyerik a csatát. Egyenes vonalú történet a *Bárdy család* legyilkolása: Imre Kolozsvárra tart, hogy beálljon a honvédseregbe, de egy szűk katlanban az oláhok megtámadják. A dák és a római ősökben hívő decurio, Numa megmenti. Imre csákója az oláhok kezébe kerül, rajta van a neve, Numa szerint az oláhok a kastély ellen fognak vonulni. Imre Kolozsvárra megy segítségért. Megkezdődik a kastély kegyetlen ostroma, a Bárdyak védekeznek, de végül mindegyiküket meggyilkolják, a kastélyt felgyújtják. A katonák elkéstek. Egyedül Jolánka éli túl a vérengzést, Numa megmenti, magához viszi a házába. Imre is megérkezik. Numa útlevelet ad nekik, de útközben őket is megölik. Numa felrobbantja a házat a benne gyülekező gyilkos oláhokkal és saját magával együtt.

Fraktálos, azaz elágazásos a szerkezete *Az elesett neje* című novellának. A történet lényege Hermine alaposan megtervezett bosszúja, férjét ugyanis megölték a csatában, és meg akarja ölni a férjét legyőző őrnagyot. Ebbe a történetbe csatlakozik be a másik szál: Hermine egy elhagyott tárnát mutat Artúrnak, és Artúr éjszaka ezen a tárnán vezeti ki körülzárt seregét (gyermekkoruktól ismerik egymást, Artúrnak nevezi, természetesen Görgeiről van szó). Hermine megtalálja férje gyilkosát, de futni enged. Az őrnagy Artúrral csap össze végül a számára végzetes komáromi (ácsi) csatában, fején megsebesíti Artúrt, aki viszont megöli.

Bonyolultabb a szerkezete a *Szenttamási György* című novellának. Maga Jókai osztotta alcímekkel ellátott fejezetekre. A *Gonosz ünnep* című első fejezet exponálja a tragédiát: a rácok legyilkolják a magyarokat, ünnepelnek, a hazaérkező György azt látja, hogy házában duhajkodnak, velük fiatal második felesége. Felháborodottan közéjük ront, de legyűrik, megkötözik, a padlásra vetik. Az éjszaka folyamán a megbecstelenített Lina, első házasságából származó lánya megszabadítja, elmenekülnek. Sehol nem fogadják be őket, mert az emberek félnek, végül Szegedre érkeznek. Lina útközben meghal, György felláztatja a szegedi magyarokat, mire megtámadják a városban lakó rácokat: „Vért vért!” György bosszújáról szól a történet, minden epizód végén felbukkan. Három epizód (három fraktál) csatlakozik a fővonathoz: *A rablóvezér* (Rózsa Sándor amnesztiája), *A honvág* (a katonák hazatérése), *A félkezű ember* (a mérgezett bor küldése a rácoknak), mindegyik eseményt a háttérből György mozgatja. Az első rész folytatása az utolsó fejezet, a *Fizető nap*. Végül kiteljesedik a bosszú: Szenttamás elpusztul, György a csatában megöli az ellenfelét, Basiliskot, de maga is elpusztul. Ez a fraktálszerkezet tehát bonyolultabb: három elágazása van.

Párhuzamos a szerkezete *A két menyasszony* című novellának. 14 „kép”-ből áll, maga Jókai írja: „Ismét új kép”. A jelenetek rövidek, terjedelmük egy-két oldal. A 9. kép a leghosszabb, ez maga a szolnoki csata, mintegy hatoldalnyi, több jelenettel, azaz epizóddal. A csata a novella középpontja, elhelyezése az aranymetszés szabályát követi: a középpont után található. A novella terjedelme körülbelül 30 oldal, ideális terjedelem, a kritikai kiadás mégis kisregénynek nevezi. A képekből összeáll egy párhuzamos lineáris menet; a történelmi események nagy ívű sora: a lakosság menekülése, a honvédség menekülése, a vértések bevonulása a városba, a honvédseregek felállása, a győztes csata; az emberi sorsok: a két leány elveszíti párját: előbb a vértésekkel küzdő hal meg a csataterén, a másiknak halálhírét tudjuk meg.

Keretes szerkezetű a *Fehér angyal*, sőt a kritikai kiadás duplakeretesnek nevezi: a lírai bevezetés és a fővezér betegsége, majd száműzetése keretezi a régi legendát, a belső mesét.

Mozaikos szerkezetük van az anekdotikus novelláknak. A Bem apóról szóló novella, *A kis szürke ember* négy epizódot tartalmaz. Lírai bevezetése Bem apó jellemzése. „Szegény öreg apó! Mintha most is látnám...” Ez a mondat keretezi a bevezetést (*redditio*), majd ismétlődik a novella végén: ez egyúttal a rövid lezárás (jellemző szerkesztés: a bevezetés hosszabb, a lezárás rövid, csattanós). A *Nomen et omen* két epizódból áll. A *Komárom* három jelenetet ír le: a tűzvészt, Guyon megérkezését, a díszebédet a röpködő lövedékek között. *A tarcali kápolna* határeset: egy jelenettel kezdődik az elfogott huszár és az osztrák tábornok között; utána viszont lineáris szerkezet bontakozik ki: baljós jelek sora után a tábornok elveszíti a csatát.

A mozaikos szerkesztésű novellák többnyire anekdotikusak. Jókai egész életében gyűjtötte és publikálta az anekdotákat, adomáknak nevezte őket. „Jókai különösen 1849 után, az önkényuralom éveiben ismerte föl a műfaj jelentőségét, azt, hogy ez az egyik legalkalmasabb eszköz a rejtett kritika megfogalmazására, a cenzúra éberségének kijátszására, a nyomasztó politikai légkör elviselésére” (Landgraf 2013: 142).

Mozaikos szerkezetű az ironikus novella is, *A gyémántos miniszter*. Kétrészes lírai bevezetés és egyrészes rövid befejezés keretezi, közben nyolc ironikus egység sorakozik (mint a nyolc gyémántgomb). A hetedik és a kilencedik egység között helyezkedik el az abrudbányai vérengzés leírása, ez a rész van összhangban a lírai bevezetéssel és befejezéssel, és éles ellentétben az ironikus részekkel, amelyek a visszásságokat írják le.

Leíró novella *A szegény asszony áldozatja*, nincsen narrációja (mint *Az üstökösnek* a korai novellák végén). A leíró és a lineáris szerkezetű novella határán helyezkedik el *A székely asszony*, valóban alig van cselekménye. Ezért a kritikai kiadás „csaknem modern elbeszélésnek” nevezi (594). 1849 júliusában vagyunk, az utolsó harcok idején. A férfiak mind meghalnak a csatákban, az asszonyok nem hódolnak be a bevonuló oroszoknak, felgyűjtják a várost, ők is elpusztulnak a házakkal együtt. Az elszánt akciót Judit, a székely asszony szervezi meg.

Ezek szerkezeti sajátosságok, keresztező szempont lehet a lírai és a balladai sajátosság, például egy keretes novella lehet egyúttal balladai, szinte mindegyik erősen lírai.

Jókait gyakran vádolták és vádolják kritikusai, hogy hanyagul komponál, művei laza szerkezetűek. Nem látták meg a sokféle megoldást, a változatos kompozíciót. A szerkezet is érvel: hol az előre haladó narrációval győzzük meg az olvasót, hol több történetet kell egybefonni, hol a részletek (a mozaikok) felidézése a cél, és még több lehetőség is létezik. Ha ez a sok lehetőség a modern novellákat jellemzi (Szávai és Dobos tanulmányaival), akkor Jókai korát megelőző modern író.

A novellák érvelése és stílusa

Az érvelés két lehetősége – Arisztotelész *Rétorikája* szerint – a példa és az enthüméma: a példa retorikai indukció, az enthüméma retorikai dedukció (retorikai szillogizmus).

Az enthüméma sokszor átfog egy nagyobb egységet: egy egész novellát vagy egy egész fejezetet. A nagypremissza a novella vagy a fejezet elején áll, terjedelmesre kibővíve (szabadabb, teljesebb és ékeesebb: trópusok és figurák épülnek bele), ez az általános igazság, a bizonyíték; és azután a novella vagy a fejezet maga az egyedi eset, majd az író lezárja a cselekményt, egyértelműen vagy nyitva hagyja: vonja le a következtetést az olvasó; ez lehet a talányos befejezések oka (ilyen *Az elesett neje* befejezése). Az enthüméma szövegszervező funkciója fellelhető a szabadságharc előtti, első novellákban, és a *Csataképek*ben is gyakori. *A Bárdy család* tétele: az ország elpusztult – a bizonyítás: a család tizenhárom tagjának legyilkolása: a család is elpusztult (egész-rész érvelés is egyúttal). – A konklúzió az elkeseredés, a reményvesztés. *Az ércleány* bevezetése a főtétel, első mondata: „Írjunk mitológiát.” A bizonyítás valóban mitologikus, „egy eltemetett világ halott dicsősége”, tele bibliai

idézetekkel. Lezárása következik mindebből: „Elmúlt az égen, elmúlt a földön a harc zaja. Csendes minden. A holtak alszanak.” A novellák lírai bevezetése és befejezése tehát nem sallang, nem modoros, feleslegesen patetikus szóáradat, hanem az érvelés lényege. (A bevezetések és a befejezések sajátosságairól többen is írtak, például Adamikné 2016: 127–141).

A retorikai érvelés tulajdonképpen valószínűségi érvelés (Perelman ezt hangsúlyozza, 1977: 2019), megvan az észszerűsége, de nem elvont logika (tulajdonképpen a formális logika a valóságból való elvonás, mint a matematika). A toposzok általános, tehát mindenütt használható érvelési közhelyek, érvelési lehetőségek. Négy csoportba szokták őket sorolni: 1. definíció és a definíción alapuló műveletek; 2. összehasonlítás és az összehasonlításon alapuló műveletek; 3. viszonyok: ok-okozat, előzmény-következmény, ellentét, ellentmondás. Ezek a kvázilogikai érvek, van ugyanis logikai alapjuk. 4. A körülményekből vett érvek, ezek a személyekből és dolgokból vett érvek: ezeknek nincs közük a logikához, de fontosak, mert – mint Quintilianus mondja – minden a személyek és a dolgok körül forog. Hozzájuk kapcsolódik a jellemzés és az események elbeszélése, a narráció. Tehát a jellemzés és az elbeszélés is érvelés. Mindez inkább az éthosz és a pathosz (az etika és az érzelmek) tartománya, nem a logoszé, éppen ezért hatásuk igen erős.

Az emberi sorsokat és a harcokat idéző novellák érvelése a negyedik csoportba tartozik, a jellemzés és a narráció a fő eszközük, az érzelmekre hatnak, elsősorban a stílusuk által. Ezért vonta össze a dolgozat az érvelésről és a stílusról szóló részeket.

Az alábbi jellemzés illusztráció arra, hogy Jókai mennyi stílus eszközt alkalmaz néhány sorban:

„Bús, kedvetlen, elgémberedett arcok mentek tova reggeltől estig és estétől reggelig bele a vendégszeretetlen pusztaságba, hol napi járóföldre van egy helység a másiktól, s hol a közbeeső vendégfogadókból, jöttüknek hírére, eleve megszökött minden korcsmáros” (A két menyasszony).

Az első három szó egyre hosszabb szótagszámú, ez Jókai által gyakran alkalmazott szóalakzat, a Cicero-féle növekvő tagok elve, egy sajátos fokozás. Az *arcok az emberek* helyett áll, szinekdoché (rész az egész helyett). A *reggeltől estig és estétől reggelig* tükörszerkezet, megfordítás, ez is szóalakzat. Jókai gyakran alkot hatásos szavakat, ilyen a *vendégszeretetlen*. A *jöttükre* pedig sajátos igenév, gyakori a 19. századi művekben, ma már nemigen használják. A *hol* (ahol) ismétlése tagmondatok elején áll, előismétlés (*anaphora*), a tagmondatok hossza is növekszik.

Még egy példa a stílusbravúrra: a szolnoki csata kezdetének jelzése tele van hangutánzó szavakkal, fokozással, és félelmetes megszemélyesítéssel zárul:

„Az egész még egy eleven harcjátékhoz hasonlít. A trombita harsog, – a dobok recsegnek, – a rohanó paripák patkói alatt dübörög a föld, – az ágyú bömböl – csak emberi jajszó nem vegyül még a zajba. A halál még éhen-szomjan nézi az ütközetet” (A két menyasszony).

A retorika azt tanítja, hogy három stílusnem van: egyszerű, középső és fennkölt; és az igazi művész tud mindhárom stílusnemből írni, természetesen az illőség elvének megfelelően, nem akármikor. Jókai a stílus nagymestere, és egyetlen novellán belül is – ha a témája megkívánja – váltogatja a stílusnemeket. Ha fennkölt, zaklatott érzelmeket ábrázol, akkor ékes a stílusa; ha egy egyszerű asszony vagy egy katona mesél, akkor stílusa is egyszerű, mesélő. Az ékes stílust a szóképek és az alakzatok gazdagsága, valamint a prózaritmus jellemzi.

A *Forradalmi és csataképek* mindegyik novellájában kimutatható a prózaritmus, talán a leghatásosabb A *Bárdy család* bevezetése:

„Édes szép hazám.
Édes szép paradicsomkertem.
Mivé lettél! Mi lett belőled!
Vagy ne láttalak volna oly gyönyörűnek egykor, vagy ne látnálak most oly elpusztulva.
Vagy ne látnálak most oly elpusztulva, vagy tudnám remélni, hogy újra felvirulandsz.
Édes szép hazám.
Édes szép paradicsomkertem.”

Ennek a bevezetésnek a ritmusát az alakzatok adják: az odafordulás (*apostrophé*), a keretes ismétlés (*redditio*); a sor eleji ismétlések (*anaphora*); a kettőzés (*anadiplószisz*): a „vagy ne látnálak most oly elpusztulva” szerkezet sorvégi, majd a rá következő sor eleji megismétlése (a magyar népdalok gyakori jellegzetessége); a növekvő tagok elve: hazám – paradicsomkertem; ellentétek: pusztulás ↔ felvirulás; felkiáltások (*exclamatio*). Ne feledkezzünk meg az allúzióról: az *édes hazám* szókapcsolat régi költőket idéz, elsősorban Balassit. Ezt a rövid bevezetést követi egy hosszabb, erőteljesebb, és csak utána következik a szomorú elbeszélés: a Bárdy család mind a tizenhárom tagja elpusztul. A befejezés is „költemény”:

„Kihull kezemből a toll, szívem elfogódik.
Vajha tudnám hinni, hogy mindez csak képzelet, csak egy zaklatott agy lázas álmainak idétlen rémszörnye.
Bár mondhatnám azt, ne higgyétek, amit elbeszéltem, ne borzadjatok tőle vissza, hisz mindez csak költemény, csak egy nyomasztó álom. Felébredünk és nem látjuk többé.”

A befejezés az elmondottak igazolása: mindez megtörtént. Mindezt azonban nem egyenesen mondja ki, hanem egy gondolatalakzatba burkolva: mellőzés (*antiphraszisz, praeteritio*), 'elhallgatva kimondás', „a közlő szóba hoz egy témát, de rögtön kijelenti, hogy bár megtehetné, de nem beszél róla” (Stilisztikai kieszótár, 142): higgyétek el, és soha ne felejtsetek. Fentebb már volt róla szó, hogy ezek a fennkölt stílusú részek enthümémák, érvelések egyben, nem dagályos, felesleges sallangok.

A *gyémántos miniszter* sokat vitatott novella: ez jelent meg először Jókai Pestre történő visszatérése után 1850 nyarán. Kétrészes bevezetése van. Első része egy nagy gondolatalakzat, elfordulás vagy odafordulás (*apostrophé*): „Magyar forradalom! Te egetgyújtó alak! Véres arcú kép! Senkinek gyermeke, – mégis mindenkinek halottja! Kelj föl a sírból és mulattass bennünket!” A dicső eseményekről „nemes büszkeséggel” kell beszélni, de a „szégyen pírjával” a nagyravágyókról. Második része a katonák zúgolódás nélküli vonulásának leírása a januári hidegben; lezárása: „Tiszteljétek a közkatonákat.” A fennkölt stílusú bevezetés nem utólag odaillesztett sallang. A novella csúcspontja egy tragikus esemény, a magyar lakosok és a magyar katonák abrudbányai legyilkolása, áldozata, amely egy túlbuzgó karrierista felelőtlensége miatt következett be: ehhez kapcsolódik mind a bevezetés, mind a befejezés.

A novella lezárása ismét apostrophé, de most már nem egy elvont fogalomhoz, hanem konkrét szereplőkhöz; – költői kérdésekkel a végén, csattanóként (elgondolkoztató lezárással):

„Hová levétek ti, napjai a ragyogó dicsőségnek, hová lettél te, hőstettekben gazdag időszak, te hír mámorával ittas év?
Elmúltatok, elenyésztetek. [...]
Hol vagytok ti, thermopilaei hősök, fiai az ifjú hadseregnek!
Idegen tartományokban érdemjel-fosztottan bűnhődtek nem önbűnötökért.
És ti, kik sohasem szerettétek, csak loptátok a hazát, kik játszottatok mindennel, ami szent; ti a szabadság hamis prófétái, hol vagytok, mint folynak napjaitok?
Farsang van. Mulattok ugyebár?”

Egy másik szomorú novella (*Szenttamási György*) is aposztrophával kezdődik: „Ki hitt téged elő, gonosz szellem? | Aludtál régen a föld alatt, hagytad zöldülni a fűvet, pihenni az embert sírod fölött, ki ébreszt föl újra? [...] Készítsétek a késeket, a rossz szellem szomjazik!” Az általános tétel igazolása a szenttamási vérengzésnek és György bosszújának elbeszélése. A lezárás is aposztrophával indul: „Menj vissza sírodba, vérivó szörnyeteg, menj vissza aludni!” Egyik izgalmas részlete utóismétlésekre (*epiphora*) épül, de ikerítésekkel (*geminatio*), hármass szerkezetismétléssel (*trikólon*, lásd aláhúzva) és szórendi, pontosabban szerkezeti cserékkel, ellentétekkel:

„Nyargaltak a huszárok a kék hegyek felé – mindig elébb, mindig elébb.

Vadonat erdőkön, úttalan pusztákon keresztül, hegytetőre fel, hegytetőről alá – mindig elébb, mindig elébb, a kék hegyek felé.

Tornyos városok tünedeztek el imitt-amott mellettük, hallatszott az esti harangszó, a paripák nyerítve ügettek tovább.

Közöttük nyargalt egy vezetéklovon az elítélt, fehér ingben, szürke fővel, az vezette őket, ember nem járta ösvényeken, mocsári süppedékeken, hallgatag fenyeveseken keresztül – mindig elébb, mindig elébb, a kék hegyek felé.”

Ennek a novellának az az érdekessége, hogy Jókai kétszer írta meg, a második címe: *A vérontás angyala (A közép-amerikai szabadságharc idejéből)*. Az elsőben a rácok (szerbek) gyilkolják le a magyarokat Szenttamáson, majd a magyarok a szerbeket Szegeden; a másodikban kreolok és spanyolok ölik egymást. Az elsőben Szenttamási György teljesíti a talióelvet („Vért, véért!”), a másodikban León d’Acapulco; a gonosz mindkettőben Basilisk-Basilisco (beszélő név, Jókai gyakran élt vele). A fentebb idézett ritmikus részlet mindkettőben olvasható. Fábri Anna írja, hogy a cenzúra miatt nem közölhette egyes novelláit, és ezeket idegen (spanyol, mexikói) környezetbe helyezve adta közre (Fábri 2007).

A hármass tagolást gyakran alkalmazza (lásd fentebb is), például: „Elhalgattak az ágyúk, elhalt a csatazaj, elhullottak a hősök” (*A székegy asszony első mondata*); „Nem volt már férfi Kézdivásárhelyen. A bátrai elhulltak, a gyáváit elhajtották, az utolsót most tették koporsóba. Az is nyolcvanéves világtalan agg volt” (uo. a második rész első mondata). Az ikerítést (*geminatio*) szokták kiemelni mint jellegzetes stílusesszközét, előfordul, de a hármass tagolás sokkal gyakoribb.

Jókai gyakran költőnek nevezi magát, sőt egész művészetét költészetnek tartja. Több novellája szinte költemény prózában, ilyen az első novellák közül a *Márce Záre*, *Az egyiptusi rózsa*, *Hyppona romjai*, a csataképek közül *Az ércleány*, *A fehér angyal*. Regényeiben is felbukkannak „költemények”, ilyen *A lőcsei fehér asszony* bevezetése, „a szerelem babonái” a *Mire megvénülünk* szomorú történetben, de számtalan példát idézhetnénk. „Jókai a *fülével* írt, az ő nyelvezete muzsika, de csak a magyar idiómákban hangzik ki, mint a villanyáram, nem megy keresztül a selymen és az üvegen, nyelvének zengzetessége nem vihető át idegen nyelvekbe” – írja Mikszáth (*Jókai Mór élete és kora II*, 150; pedig bámulatosan sok fordítása van, olvasták világszerte). Ritmikus mondataival, prózájának zeneiségével mindegyik róla szóló monográfia foglalkozik, de inkább általánosságban. Zsigmond Ferenc szerint Vajda Péter hatására zavarta össze a prózát és a költészetet, „úgy rákapott erre a felemás eljárásra, hogy sohasem tudott róla egészen leszokni” (1924: 354). Egyáltalán nem összezavarásról van szó, hanem egy régi retorikai hagyományról: a fennkölt stílushoz tartozó prózaritmusról. Ezeket a részleteket úgy kell olvasni, mint a költeményeket. A „lélekcsereelő időkről” és a „lélekfájásról” szóló részletek mindig költemények prózában.

Turgenyev műve, a *Költemények prózában* 1879 és 1883 között született, őt tekintik e különleges műfaj megteremtőjének. Jókai már 1848 előtt és 1850-ben is írt költeményeket prózában, és nemcsak *A fehér angyal* ilyen, hanem a többi forradalmi és csatakép is, sőt számtalan regényrészlet. Jókai új műfajt teremtett: költeményt prózában.

A ritmikus próza csak egyik jellemzője Jókai írásművészetének: változatosságában is verhetetlen: témájának megfelelően tárgyilagos, anekdotikus, szatirikus, sőt vitriolos, meseszerű, szlenges és még ezerféle. A retorikában követelmény, erény a stílusnemek váltogatása: egyszerű, közepes, fennkölt – az illőség elvének megfelelően. A *Forradalmi és csataképek* novelláiban is váltogatja a stílusnemeket.

A *két menyasszonyban* a szolnoki csata leírása korhű és tárgyilagos, benne Damjanich „szónoklata” anekdotikus. Egy haditervet negyedóra alatt elkészített, de egy szónoklatot sehogy sem tudott összehozni. „Mindenki tudta, hogy ma beszédet fog tartani, s azt is tudta, hogy az tőle éppen akkora áldozat, mintha egy fél napig parlamentáló táblabírónak ágyútelepeket kellene elfoglalni.” Szerencsére megdördültek az ágyúk. „A tábornok arca kigyulladt, elfeledett dikciót, frázisokat, kirántá kardját, csákóját fejébe csapta, „– ott az ellenség, utánam!” kiálta dörgő hangon, mire a sereg viharos éljenzéssel felelt...” Anekdotikus a szolnoki csatának az az epizódja, amelyben az öreg honvéd oktatja a fiatal, állandóan zsörtölődik a huszárközlegénnyel.

A gyászoló menyasszonyokról szóló részlet, a novella lezárása, balladai, szaggatott, elliptikus (az egyik lány vőlegénye meghalt, a másiké nem, és az anya ezt gondolta): „Miért nem lehet mindkettő egyenlően boldog, egyenlően megáldva? | A sors meghallgatta... Egy év múlt azóta... És most mind a hárman feketében járnak, mind a három özvegy, egyenlően megáldva.”

A *gyémántos miniszter* egyes részletei ironikusak, szarkasztikusak: „A konferencia szörnyen állt. Három asztalra volt terítve. Az egyikken tea és puncs, a másik kettőn mindenféle akták forogtak kézzől-kézre, miket a parasztvilág kártyáknak nevez. | Az egyik asztalnál diabolkát játszottak vagy hatan, nagyon el voltak merülve, egyik sem vett észre, a másik asztalnál praesideált a miniszter, ott ferbliztek.”

Az *Egy bálnál* tudósító bálozó kisasszony levele kedves, humoros, olykor fellengzős. Bevezetése a következő: „Kedves Eleonórá! Beteg vagyok, fekszem, kétségbe vagyok esve. Ah, én sohasem fogok quadrille-t táncolni többet. Apácává leszek vagy férjhez megyek, vagy más egyéb módon ölöm el magamat. Képzeld, mi történt velem!”

A *kis szürke ember* alcíme: *Egy invalidus irkafirkáiból*, vagyis egy rokkant honvéd visszaemlékezéseiből: „Szegény öreg apó! mintha most is látnám... | Mikor decemberben hideg, fagyos éjjel lovagolt előttünk egyszerű szürke köpenyben, feszes kamáslikban; egyik arcán a még friss seb csak imígy-amúgy betapasztva.”

Összegzés

A szabadságharc utáni novellák nagy népszerűséget hoztak Jókainak, mivel vigaszt nyújtottak a szomorú országnak, és nemcsak vigaszt, hanem erkölcsi útmutatást is adtak.

A novellák előterében emberi sorsokat rajzol az író, amelyekkel azonosulni lehetett. A történelmi események a háttérben húzódnak meg, a valósághoz hűen ábrázolva.

A novellák szerkezete sokféle, későbbi, modern struktúrákat előlegez meg. Lezárásuk olykor többféle következtetést enged meg, továbbgondolásra készíti az olvasót.

Stílusuk sokféle, a tartalomnak megfelelően. A megrázó érzelmeket fennkölt stílus jellemzi, elsősorban alakzatokkal ékesítve, gyakran ritmikus prózában. Ez a fennkölt stílus indokolt, sokszor az enthümémára épülő érvelés része.

Az iskolai magyartanításban nem szoktunk figyelmet fordítani Jókai novelláira. A *Csataképek* be lehetne mutatni a tanulóknak, mind történelem-, mind irodalomórákon. Különösen alkalmas erre *A fehér angyal* és *A kis szürke ember*, mert rövidek, felolvashatók, izgalmas beszélgetéseket ösztönözhetnek, és a Jókai által tisztelt Görgeiről és Bemről szólnak.

A novellák retorikai elemzése új ismereteket hoz a felszínre a retorika összetettségének megfelelően. A retorikai elemzés nyomán kiderül, hogy Jókai tudott komponálni, mestere a stílusnak, nagy érdeme, hogy sohasem unalmas. Világhírű volt: Szinnyei összesámlálta, hogy regényeit 27 nyelvre fordították le, novelláit még többre. Ennek örülnünk kellene, azt hangsúlyozni, hogy korát jóval megelőző, zseniális író, műveiben benne van a magyar táj és a magyar múlt, minden.

Irodalom

- Adamik Tamás (főszerk.) 2010. *Retorikai lexikon*. Kalligram. Pozsony
- Adamik Tamás 2020. *Latin irodalom az átmeneti korban (9–11. század)*. Kalligram. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2013. *Klasszikus magyar retorika. Argumentáció és stílus*. Holnap Kiadó. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2016. *Jókai és a retorika*. Trezor Kiadó. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2019. *Stilisztikai kisszótár. Szóképek, alakzatok és egyéb stílusesszók szótára*. IKU-TÁR 7–8. Interkulturális Kutatások Kft. Budapest.
- Arisztotelész 1999. *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Telosz Kiadó. Budapest.
- Bényei Péter 2011. „Egy eltemetett világ halott dicsősége”: A kollektív trauma és a gyászmunka nyomai Jókai Mór novellaciklusában (Forradalmi és csataképek). *Studia Litteraria* 50(3–4): 78–110.
- Bitzer, Lloyd 1968. The Rhetorical Situation. *Philosophy and Rhetoric* 1(1): 1–14.
- N. Dely Zsuzsa 1969, A fiatal Jókai nyelve és stílusa. *Nyelvtudományi Értekezések*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Dobos István 1995. *Alaktan és értelmezéstörténet. Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Fábrí Anna 2007. Az értelmezés változatai és nehézségei: 1850 – Jókai elbeszélései a szabadságharc és az összeomlás hónapjairól. In: Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.). *A magyar irodalom története II*. Gondolat. Budapest. 321–330.
- Hermann Róbert 2004. *Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái*. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Hermann Róbert (főszerk.) 2019. *Az ismeretlen Görgői*. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest.
- Jókai Mór 1956. *Csataképek a magyar szabadságharcból*. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Szemlér Ferenc. Ifjúsági Könyvkiadó. Bukarest.
- Jókai Mór 1971. *Elbeszélések*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Akadémiai Kiadó. Budapest. (Kritikai kiadás).
- Jókai Mór: Elbeszélések (1850). Jókai Mór Összes Művei, 2/A kötet, s. a. r. Györffy Miklós. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1989 (*Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből*).
- Jókai Mór: Elbeszélések (1850). Jókai Mór Összes Művei, 2/B kötet, s. a. r. Györffy Miklós. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1989 (*Egy bujdosó naplója, Emléksorok*).
- Jókai Mór – Bródy Sándor – Rákosi Viktor (szerk.) 1898. *Ezernyolczszáznegyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben*. Révai Testvérek. Budapest. (reprint: Kossuth Kiadó, é. n., alapos életrajzokkal)
- Kosáry Domonkos 1936. *A Görgői-kérdés története I–II*. Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Landgraf Ildikó 2013. Jókai anekdotái. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.). *Jókai & Jókai. Tanulmányok*. L'Harmattan. Budapest. 135–151.
- Mikszáth Kálmán 1967. *Jókai Mór élete és kora*. Magyar Helikon. Budapest.
- Nacsády József 1983. Jókai 1848–49-es témájú novelláinak tanulságához. *Literatura* 10(3–4). 235–242.
- Perelman, Chaim 1977/2019. *A retorika birodalma*. Ford. Major Hajnalka. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Sőtér István [é. n.] 1941. *Jókai*. Franklin. Budapest.
- Sőtér István (szerk.) 1965. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szajbély Mihály 2010. *Jókai Mór*. Kalligram. Pozsony.
- Szávai János 1981. Novellatípusok a magyar irodalomban. *Irodalomtörténet* 13(3): 611–637.

- Szilágyi Márton 2015. Jókai, a pályakezdő novellista. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.) „...író leszek, semmi más...”: *Irodalmi élet, irodalmiság és öntüköző eljárások a Jókai szövegekben*. Balatonfüred Városért Közalapítvány. Balatonfüred. 32–38.
- Szinnyei Ferenc 1939, 1941. *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban I–II*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Thomka Beáta 1986. *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja*. Fórum Könyvkiadó. Budapest.
- Török Lajos 2018. A miniszter félrelép. A gyémántos miniszter kontextusai. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.) „...író leszek, semmi más...”: *Irodalmi élet, irodalmiság és öntüköző eljárások a Jókai szövegekben*. Balatonfüred Városért Közalapítvány. Balatonfüred. 142–158.
- Világirodalmi Lexikon 9. N–O 1984. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Zsigmond Ferenc 1916. Jókai írói munkássága a szabadságharczig. *Irodalomtörténeti Közlemények* 26: 275–304.
- Zsigmond Ferenc 1924. *Jókai Mór*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.

Adamikné Jászó, Anna

Revolutionary and battle pimages. The short story collection by Mór Jókai after the war of independence

The short stories were published under the name Sajó after the suppression of the war of independence in July 1850 but everybody knew who was under this pseudonym. They brought much popularity to Jókai as they gave comfort to the sad country of Hungary—and not only comfort but also moral guidance. This study introduces all the short stories. The writer depicts human characters in the foreground of the short stories with whom it was easy for the reader to identify. Historic events stay in the background, with realistic representation. The structure of the short stories anticipates various modern structures of later times. Their style is diverse—always in accordance with the content. Shocking emotions are described with sublime style, primarily using figures of speech, especially schemes often in rhythmic prose. This sublime style is justified, many times it is part of the argumentation built on enthymeme. Today at school, no attention is paid to the short stories of Jókai. *Battle images* [Csataképek], however, could be taught to students both on history and literature classes, not only for the sake of knowledge transfer but also for stylistic analysis. The short stories *The white angel* [A fehér angyal] and *The little grey man* [A kis szürke ember] are especially suitable for this purpose because they are short, easy to read aloud and they can inspire exciting conversations and are about Artúr Görgey and Józef Bem—both of them respected by Jókai.

Kulcsszók: szabadságharc, novellaelemzés, retorikai elemzés, retorikai szituáció, műfaj, szerkezet, érvelés, stílus

Keywords: war of independence, short story analysis, rhetorical analysis, rhetorical situation, genre, structure, argumentation, style

Az írás szerzőjéről

Adamikné Jászó Anna

nyugalmazott egyetemi tanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest
a.jaszo.anna[kukac]btk.elte.hu